

Hitit Tarihi-Coğrafyasında Hakmiş ve İştahara Ülkelerinin Konumu

The Locations of Hakmiş and İştahara in Historical Geography of Hittite

Leyla Murat*

Öz

Bu makalede, Hakmiş ve İştahara Ülkelerinin ve bu ülkelerle birlikte geçen diğer ülke, şehir ve dağların Hitit tarihi-coğrafyasındaki yeri ve önemi hakkında Hitit ivi yazılı kaynaklardan elde edilen bilgiler sunulmaktadır.

Ayrıca bu makalede yine hitit çivi yazılı kaynaklara göre Hakmiş ve İştahara Ülkelerinin lokalizasyonu yapılmakta ve bu ülkelerle birlikte geçen diğer yer adlarının da bugün nerede aranabileceği belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hakmiş, İştahara, Gaşga/Kaşka, Hitit Tarihi, Hitit Coğrafyası, Amasya, Hattuşili.

Abstract

In this article, it is given some evidence from the Hittite texts, which is about the entire locations and importance of Hakmiş Land, İştahara Land and the related lands, towns and mountains in Historical Geography of Hittite. However it is also located Hakmiş and İştahara on the basis of the evidence from the Hittite texts, and some proposals regarding where those lands, towns and mounths, which apperars with Hakmiş and İştahara, must be searched, are put forward in this context.

Keywords: Hakmiş, İştahara, Gaşga/Kaşka, Hittite History, Hittite Geography, Amasya, Hattuşili.

M.Ö. 2. bin yılda Anadolu büyük bir uygarlık yaratan Hititlerin anavatanı Kızılırmak havzası boyunca uzanan bölgedir. Bu bölgenin kuzey ve kuzeydoğusunda dağlık alanlarda ise Gaşgalar mevcuttur. Hitit ivi yazılı kaynaklara göre, Hitit krallarının güçlü olduğu dönemlerde Hitit

hâkimiyetine giren, Hitit gücünün zayıfladığı dönemlerde ise Gaşga hâkimiyetine giren ya da Gaşga saldırılarına çok az maruz kalan birçok ülke ve şehir vardır. Bunlar arasında, Hitit devletinin çok önemli iki ülkesi olan Hakmiş ve İstahara¹ ile ilgili kaynaklar incelediğinde: Hakmiş hakkında ilk bilgi, Hitit kral ve kraliçeleri için verilen kurbanların bildirildiği bir kurban listesinden **KUB XXXVI 120**'den elde edilmektedir;

KUB XXXVI 120 I

7 A-NA ^mHu-uz-zi-ia LÚ^{URU} Ha-ak-mi-eš-ša

8 [I] GU₄ I UDU QA-TAM-MA

7 Hakmiş'li Huzziia'ya

8 1 sığır, 1 kuzu, aynı şekilde.

Bu kurban listesinde, Eski Hitit krallarından biri olan Huzziia, Hakmiş'li (LU^{URU}Hakmiş) olarak belirtilmektedir. Ona da diğer kral ve kraliçeler gibi 1 koyun ve 1 sığır kurban edilmektedir. Burada Hattuša'da tahta geçen kral ve kraliçeler arasında Huzziia'nın Hakmiş'li olarak belirtilmesi, Hakmiş'in Eski Hitit devrinde önemli bir şehir olup, farklı bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.

Orta Hitit dönemi belgelerinde Hakmiş, çoğunlukla Nerik ile birlikte geçmektedir. Nerik, Hititlerin baş tanrısı Fırtına Tanrısı'nın (Tešup'un) kült merkezidir. Bu ülke, Eski Hitit krallarından Hantili zamanında Gaşgalıların eline geçmiş, daha sonraki Hitit kralları tarafından birçok askeri sefer yapılmasına rağmen, Gaşgalıların elinden alınamamıştır. Bu önemli kült merkezi, İmparatorluk devri krallarından III. Hattušili tarafından tekrar ele geçirilinceye kadar da Gaşgaların elinde kalmıştır.

Arnuvanda ve Ašmunikal çiftinin hükümdarlıkları zamanında, Nerik'te Fırtına Tanrısı kültünün yapılmasında doğal olarak en büyük sorun Gaşgalar olmuştur. Gaşgalarla kuvvet zoruyla başa çıkamayan bu çift çareyi tanrılara yakarmakta bulmuşlardır. **Arnuvanda ve Ašmunikal çiftinin tanrılara yakardıkları dua metninde** (KUB XVII 21); Gaşgalardan yakınılırken ilk önce Gaşga saldırılarının önlenmesinin, tanrıların da çıkarları bakımından gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Hititlerin bir diğer yakınma konusu ise, Nerik ve yöresindeki kentlerin Gaşgaların elinde olması yüzünden, Hitit panteonu içinde çok önemli yer tutan Nerik Fırtına Tanrısı'na ait armağan ve kurbanların Hakmiş'e yollanması, Nerik yerine Hakmiş kentinde kurulan Fırtına Tanrısı'nın tapınağına gönderilmek istenen eşyanın da yine Gaşga saldırılarından kurtulamamasıdır;

*Arş. Gör. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Anabilim Dalı.

¹ Metin yerleri ve lokalizasyonu için bk. Del Monte-Tischler 1978; del Monte 1992.

- KUB XVII 21 Rs. IV²
- 5 nu ú-e-eš DINGIR^{MEŠ}-aš ku-it na-[ah-ha-an-t]e-eš nu DINGIR
 [M]^{EŠ}-aš A-NA EZEN^{HI.A}
- 6 EGIR-an-pát ar-wa-aš-ta KU[R^U]^{RU}[N]e-ri-ig-ga-ma-az
 7 LÚ^{MEŠ URU}Ga-aš-ga ku-it da-a-an har-kán-zi ú-e-ša
 8 A-N[(A)]^D[IŠ] KUR^{URU}Ne-[r]-i-ik Ú A-NA DINGIR^{MEŠ}
 URU Ne-ri-ik
 9 SISKUR.S[ISKU(R^{HI.A})^{URU}] Ha-at-tu-ša-az^{URU} Ha-ak-mi-iš-ši
 10 up-pí-[(iš-ga-u-e)]-ni NINDA.KUR₄.RA^{HI.A DUG}iš-pa-an-tu-uz-zi
 GU₄^{HI.A} UDU^{HI.A}
-
- 11 LÚ^{MEŠ URU}[G]a-aš-ga-ma hal-zi-wa-ni nu-uš-ma-aš NÍG.BA^{HI.A}
 12 pí-ú-e-ni nam-ma-aš li-in-ga-nu-ma-ni A-NA^DIŠKUR^{URU}Ne-ri-ik-
 wa
 13 [ku-]it SISKUR.SISKUR up-pí-ú-e-ni nu-wa-az ha-an-za-an šu-
 me-eš har-te-en
 14 nu-[w]a-ra-at KASKAL-ši le-e ku-iš-ki wa-al-ah-zi
-
- 15 nu-za ú-wa-an-zi NÍG.B[A]^{MEŠ} da-an-zi nam-ma li-in-kán-zi
 16 ma-a-ah-ha-an-ma-at E[GI]R-pa a-ra-an-zi na-aš-ta li-in-ga-a-uš
 17 šar-ra-an-zi nu-za šu-me-en-za-an ŠA DINGIR^{MEŠ} me-mi-ia-nu-uš
 18 te-ep-nu-wa-an-zi nu ŠA^DIŠKUR li-in-ki-ia-aš^{NA4} KIŠIB
 19 ar-ha hu-ul-la-an-zi
-
- 20 nu I-NA KUR^{URU} [Ha-at-ti NÍG.BA^{H₁LA TIM}] ap-pa-an-zi
 5-6 Biz tanrılara saygılı olduğumuzdan onların bayramlarına özellikle
 özen gösteriyoruz. Fakat Nerik şehri
 7 Gaşgaların elinde olduğundan
 8 Nerik'in fırtına tanrısı ve Nerik'in diğer tanrıları için
 9 kurbanları Hattuša'dan (Nerik yerine) Hakmiş'e
 10 yollamak istiyoruz: Kurban ekmekleri, işpantuzzi içkisini, sığırları
 ve koyunları
-
- 11 Gaşgaları çağırıyoruz, armağanlar
 12 veriyoruz, and içiriyoruz. Nerik'in fırtına tanrısına
 13 gönderdiğimiz kurbanlara dokunmayın,
 14 yolda onlara saldırmayın.
-
- 15 Ve (onlar) gelirler, armağanları alırlar ayrıca ant içerler.

² Schuler 1965:160-163

- 16 Fakat oradan ayrılınca andı
 17 bozarlar ve tanrıların sözünü
 18 küçük görürler. Fırtına tanrısının andının mührünü
 19 kırarlar.

20 Hatti'den giden kurbanlara saldırırlar.

Nerik'in Fırtına Tanrısı için yapılan bu dinsel faaliyetlerin, Nerik yerine Hakmiş'te gerçekleştirilmesi, Arnavanda ve Aşmunikal çifti zamanında yani Orta Hitit döneminde Hakmiş'in önemli bir dini merkez olduğunu göstermektedir.

KUB XXXVIII 80'de, Nerik Gaşgalar'ın elinde olduğu için Fırtına Tanrısı için yapılması gereken bayramlarında yine Hakmiş şehrinde kutlandığı anlatılmaktadır. Bu da Hakmiş'in önemli bir dini merkez olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır;

KUB XXVIII 80 IV

- 4 ma-a-an ku-u-ru-ra-aš MU^{HL.A}-aš
 5 EZEN^{URU} Ne-ri-ik^{URU} Ha-aq-qa-mi-iš-ši
 6 iš-šu-ua-an da-i-e-er
 4 yılların düşmanı nedeniyle
 5 Nerik'in bayramını Hakmiş'te
 6 İcra ettiler.

İmparatorluk dönemi belgeleri incelendiğinde; Hakmiş ve İştahara'nın sürekli Hitit idaresi altında olduğunu söylemek oldukça güçtür. Çünkü Murşili dönemine ait **KBo XIV 20+**'de, Şuppiluliuma döneminde bir salgın (veba) çıktığı ve bu salgından sonra Hakmiş, Tahmutaru, Hurşamma, Tuhmiara, Turmitta, Tapapanuwa ve Dahara Nehri ülkelerinin Gaşgalı düşmanın teşvikiyle isyan ettiği bildirilmektedir;

KBo XIV 20 Vs.1³

- 6^{LU}KUR^{URU} Ga-aš-ga-aš-ma
 7 [ki-iš-ša-an me-mi-iš-ta I-NA ŠÀ^{URU} H]a-at-ti-wa-kán hi-in-kan ki-
 ša-at
 8 [nu ŠA KUR^{URU} Hat-ti URU^{AŠ.AŠHLA} har-ni-i]n-ki-eš-ki-eš-ki-u-wa-
 an ti-i-ia-at
 9 [k]i?-iz-za^{URU} Ha-ak-piš-ša-za KUR^{URU} Tuh-mu-ta-ru
 10 [K]UR Hur-ša-am-ma Û KUR Tu-uh-mi-ia-ra
 11 [-]mu^{URU} Dur-me-it-ta-az ŠA KUR^{URU} Dur-me-
 it-ta
 12 [Š]A KUR^{URU} Ta-pa-pa-nu-wa-ia^{ÍD} Da-ha-ra

³ Ertem 1980: 68-70

13 [nu URU ku-in LUGAL-u]š har-ni-in-kán har-ku-un nu-mu a-pa-aš-
ša ku-ru-ri-ia-ah-ta

6 Gaşgalı düşman ise

7 [şöyle söyledi: “Hatti şehri (ülkesi) içinde] veba (salgını) oldu.

8 Ve Hatti ülkesinin şehirleri kılılmaya başladı.”

9 [bu tarafta?] Hakp/miş şehri, Tuhmutaru ülkesi

10 [] Hurşamma Ülkesi ve Tuhmiara Ülkesi

11 [] bana? Durmitta şehriden Turmitta Ülkesinin

12 [] ve Tapapanuwa ülkesinin [], Dahara Nehri,

13 [ve kenti: (ben) kral (daha önce)] tahrip etmiş olduğum o (ülke) de
bana (karşı) savaştı.

Şuppiluliuma'nın kahramanlıklarını anlatan metinde **KBo V 6'da** ise, İstahara'nın Gaşgalar tarafından zapt edildiği, Şuppiluliuma'nın savaş yapmaya elverişli tüm mevsimini İstahara'yı düşmanlardan temizlemek için harcadığı belirtilmektedir. Ayrıca bu metinde, Şuppiluliuma'nın İstahara sınırları içerisinde yer alan Manaziia(na?) ve Kalimuna'yı ve ismi verilmeyen diğer pek çok şehrini tekrar inşa ettiği bundan sonra İstahara'nın imparatorluk sınırları içerisinde kaldığı dile getirilmektedir⁴.

Murşili dönemine ait belgelere göre; Murşili'nin hükümdarlık yıllarında, bu ülkeler herhangi bir mücadeleye girmeden Hitit sınırları içerisinde Hitit toprakları olarak kalmaktadır⁵. Ayrıca bu kral döneminde İstahara'nın ^mx-x-šiš isimli bir sınır koruma komutanının olduğunu ve özellikle İstahara'nın bir garnizon haline getirildiğini ifade etmek mümkündür⁶.

Muwattalli'den kalan herhangi bir belge elde mevcut olmadığından onun dönemine ait bilgiler, III.Hattuşili'nin Otobiyografisi'nden öğrenilmektedir.

III. Hattuşili'nin Otobiyografisi'nde; Muwatalli'nin başkenti Tarhuntaşša'ya taşıyıp, Yukarı Ülke'nin idaresini III.Hattuşili'ye verdikten sonra⁷, etraftaki düşman Ülkelerinin isyan ettiği, Gaşgaların (Pişkuru, İshupita, Daiştıpaşša Ülkelerinin) Hitit şehir ve ülkelerine saldırdığı ve bu Gaşga istilasından sadece Hakmiş ve İstahara kurtulduğu vurgulanmaktadır⁸. Bu da Hakmiş ve İstahara'nın Gaşga tehlikesine karşı çok iyi korunmuş olduğu fikrini uyandırmaktadır.

⁴ KBo V 6 Vs.I 40-50:Güterbock 1956: 90-98

⁵ KUB XIV 15 Vs.I 5-22:Goetze 1933:32-37 ; KBo IV 4 Rs.III 18-56: Goetze 1933: 124-131

⁶ KBo II 5 1-14: Goetze 1933:180-183; Ertem 1980:48-49

⁷ III. Hatt. Oto Vs.I 25-27,75-76; Vs.II 52-63: Goetze 1925:8-9,14-15,20-21; Otten 1982:6-7,10-11,14-15

⁸ III. Hatt. Oto Vs.II 1-18:Goetze 1925:14-17; Otten 1982:10-11

Ancak, metinde, III.Hattušili'nin Mısır seferi dönüşünde, diğer pek çok ülke ve şehirler gibi, Hakmiş'in de Gaşgaların teşvikiyle krallığa karşı ayaklandığı ve III.Hattušili'nin Gaşgaları kovarak, orada tekrar eski düzeni sağladığı ifade edilmektedir⁹;

III.Hatt. Oto. Rs.III¹⁰

9 [nu pa-(a-u)]n nu^{URU} Ha-wa-ar-ki-na-an^{URU} Di-e[l-mu-na-an-na]

10 [ú] e-da-ah-hu-un^{URU} Ha-ak-piš-ša-aş-ma ku-ru-[ri-ia-ah-ta]

11 [nu-za]^{LÚ.MEŞ} Ga-aş-ga^{HI.A} ar-ha u-i-ia-nu-un na-an ÍR-ah-hu-un

9 Ve ben gittim ve Hawarkina ile Delmuna şehirlerini

10 kurdum. Fakat Hakmiş şehri düşman olmuştu,

11 [] Gaşgaları oradan sürdüm ve şehri tekrar köle yaptım/ yeniden eski düzene soktum.

Bu metinde, III.Hattušili kardeşi Muwatalli'nin kendisinin idaresine verdiği şehirleri ve ülkeleri sayarken, bu ülkelerden -özellikle- Hakmiş ve İştahara Ükesini yaptığı hizmetlerine karşılık köle olarak verdiğini ve kendisini Hakmiş ülkesi kralı, karısı Puduhepa'yı da Hakmiş ülkesi kraliçesi yaptığını belirtmektedir;

III.Hatt.Oto.Vs.II¹¹

56 nu-mu ki-e KUR.KUR^{MEŞ} dan-na-at-ta AŞŞUM MU-IR-DU-UT-TIM pi-eş-ta

57 KUR^{URU} İş-hu-pí-it-ta KUR^{URU} Ma-ri-iş-ta KUR^{URU} Hi-iş-ša-aş-ha-pa

58 KUR^{URU} Ka-a-ta-pa KUR^{URU} Ha-an-ha-na KUR^{URU} Da-ra-ah-na KUR^{URU} Ha-at-te-na

59 KUR^{URU} Tur-mi-it-ta KUR^{URU} Pa-la-a KUR^{URU} Tu-u-ma-an-na

60 KUR^{URU} Ga-aş-ši-ia-ia KUR^{URU} Şap-pa KUR^{ID} SÍG ANŞE.KUR.RA^{MEŞ LÚ.MEŞ} KUS₇. GUŞKIN-ia

61 hu-u-ma-an-da-an am-mu-ug ta-par-ha KUR^{URU} Ha-ak-piš-ša-ma-mu

62 KUR^{URU} İş-ta-ha-ra-ia ÍR-an-ni pí-eş-ta nu-mu I-NA KUR^{URU} Ha-ak-piš-ša

63 LUGAL-un i-ia-at

56 ve bu ülkeleri bana iskân edilmemiş şekilde idare (etmem) için verdi.

57 İshupita Ülkesini, Marišta Ülkesini, Hişşaşhapa Ülkesini,

58 Katapa Ülkesini, Hanhana Ülkesini, Darahna Ülkesini, Hattena Ülkesini,

⁹ III. Hatt. Oto Vs.II 69-82, Rs.III 1-11: Goetze 1925: 20-25; Otten 1982: 16-17

¹⁰ III. Hatt. Oto. Rs.III 9-11: Goetze 1925: 24-25; Otten 1982: 16-17

¹¹ Goetze 1925: 20-21; Otten 1982: 14 -15

59 Durmitta Ülkesini, Pala Ülkesini, Tumanna Ülkesini,
60 Gaššiiia Ülkesini ve Šappa Ülkesini, Hulaia Ülkesini, arabalı
savaşçıları ve altın saray oğlanlarını

61 hepsini ben idare ettim. Hakmiş Ülkesini ve

62 İştahara Ülkesini bana (hizmetlerime karşılık) köle olarak verdi, beni
Hakmiş Ülkesinde

63 kral yaptı.

III.Hatt. Oto. Rs.III¹²

12.[nu-za] am-mu-ug LUGAL KUR^{URU} Ha-ak-piš ki-iš-ha-ha-at
MUNUS^{TUM}-ma-za

13.[^{UR}]U Ha-ak-piš ki-iš-ta-at

12 -13 Böylece ben Hakmiş Ülkesi'nin kralı oldum ve karım, Hakmiş
Ülkesi'nin [kraliçesi] oldu.

Muwattalli'nin yukarıda belirtilen ülkelerin idaresini III.Hattušili'ye
vermesi ve onu Hakmiş ülkesi kralı, karısı Puduhepa'yı da Hakmiş ülkesi
kraliçesi yapması, Hakmiş'in, bu kral kraliçe çiftine rezidanslık yapan idari
bir merkez olduğunu göstermektedir.

KUB XXI 1'de III.Hattušili, Nerik şehri fırtına tanrısının kendisinin
beyi olduğunu ve bu sebeple Nerik'in fırtına tanrısının onu (Hakmiş'te)
kral, Puduhepa'yı da kraliçe yaptığını vurgulamayı ihmal etmemektedir¹³;

KUB XXI 11 Rs.¹⁴

5 [nu-mu ku-it (?)^DU^{URU}Ne-ri-ik EN-]Á e-eš-ta nu-mu^DU^{URU}Ne-ri-ik

6 [LUGAL-un i-ia-at^P]u-du-hi-pa-an-ma MUNUS.LUGAL i-ia-at

5 Nerik şehri fırtına tanrısı benim beyim olduğu için, Nerik şehri
fırtına tanrısı beni

6 kral yaptı. Puduhepa'yı ise kraliçe yaptı.

Yine III.Hattušili'nin Otobiyografisinde, III.Hattušili'nin özellikle
Hakmiş kralı iken yorulmak bilmeyen gayretleri sonucu, o güne kadar birçok
sefer düzenlenmesine rağmen hiçbir Hitit kralının Gaşgaların elinden geri
alamadığı Nerik şehrini tekrar ele geçirmeyi başardığı ve burada yeniden
yerleşmeyi sağladığı belirtilmektedir;

III.Hatt.Oto. Rs.III¹⁵

45 [(am-mu-uk-ma-za LUGAL^{URU} Ha-ak-piš-ša e-šu-un (nu *IŠ-TU*
KAR)]AŠ

46 [(ANSE.KUR.RA)^{MEŠ} (nu^{URU} Ne-ri-iq-qa-aš)]

47 [(ku-it *IŠ-TU* x^mHa-an)-(ti-li) (ar-ha har-ga-an-za e-eš-t)]a

48 [(na-an EGIR-pau-e-)da-ah-(hu-un) (KUR.KUR^{MEŠ}-ÁA ku-e *I-N*)]A

¹² III. Hatt. Oto. Rs.III12-13: Goetze 1925: 24-25; Otten 1982: 16-17

¹³ Ünal 1974: 14-17.

¹⁴ Ünal 1974:14-17

¹⁵ Goetze 1925: 26-27; Otten:1982:20-21; KUB XXI 9: Ünal 1974: 8-9

^{URU}Ne-ri-ik

49 [(a-ra-ah-za-an-da) (e-eš-ta) ^{U(RU)}Ni-e-ra-an ^{URU}Ha-aš-t)]i-ra-an

50 [(ZAG-an) i-]ia-n[u-un (na-at-za hu-u-ma-an) ^Ì(R-a)]h-hu-un

51 [(n)a-at-z(a)] ar-kam-ma-n[(a-al-li-uš?) ^{HUR.SAG}] Ha-har-wa-aš-za-

kán

52 [^{I(D?)}Ma-r)]a-aš-ša-an-d[(a-aš-ša) k(u-it ^{IŠ-TU} ^{URU}Ne-r)]i-ik

53 [(^UIŠ-)]^{TU} ^{URU}Ha-ak[(-piš-ša da-ma-aš-ša-an har-k)]ir nu-za hu-u-
ma- an[(-da-an)]

54 [(^ÌR-ah-h)]u-un

45 Ben ise Hakmiš kralı idim. Ordu ve

46 arabalı savaşcılarıyla []. Nerik şehri,

47 Hantili zamanında tahrip olduğu için

48 bu şehri yeniden tahkim ettim. Fakat Nerik'in

49 çevresindeki şehirleri [], Nera ve Haştira'yı

50 sınır yaptım. Bunların hepsini köle yaptım.

51 ve haraca bağladım. [] Haharwa Dağlık Bölgesini,

52-53 Nerik ve Hakmiş'ten Maraşşantiia Nehri Bölgesinin hepsini köle yaptım.

Ayrıca bu metinde, III.Hattuşili'nin diğer askeri faaliyetlerini de kralı olduğu Hakmiş Ülkesinden yürüttüğu ifade edilmektedir;

III.Hatt.Oto.Vs.II¹⁶

62 nu-mu *I-NA* KUR ^{URU} Ha-ak-piř-ša

63 LUGAL-un i-ia-at nu-mu-kán *ŠEŠ-IA* ku-e ki-i KUR.KUR ^{MEŠ} dan-
na-at-ta

64 ŠU-i da-a-iř nu-mu ^D IŠTAR GAŠAN-IA ku-it ŠU-za har-ta

65 nu-za ^{LÚ}KÚR ^{MEŠ} ku-i-e-eř tar-ah-hu-un ku-i-e-eř-ma-mu ták-řu-la-
a-ir

66 nu-mu ^D ISTAR GAŠAN-IA GAM-an ti-ia-at nu-za ki-e KUR.KUR
^{MEŠ} dan-na-at-ta

67 *IŠ-TU NÍ-TE-IA* EGIR-pa a-ře-ša-nu-un

68 na-at EGIR-pa ^{URU} Ha-at-tu-řa-an i-ia-nu-un

62 ve beni Hakmiş Ülkesinde

63 kral yaptı. Kardeşimin bana iskân edilmemiş olarak verdiği bu
ülkeleri

64 Efendim Iştar benim elimden tuttuğu için

65 bazı düşmanları yendim. Fakat diğerleri ise benimle barış yaptı.

66 Ve efendim Iştar benim tarafıma geçti, böylece iskân edilmemiş bu
ülkeleri

67 kendi gücümle tekrar iskân ettirdim.

¹⁶ Goetze 1925: 20-21; Otten:1982:14-15

68 Ve onları yeniden Hitit bölgesi yaptım.

Bu anlatımlardan Hakmiş'in hem idari, siyasi, hem de askeri bir merkez hüviyeti taşıdığı, yani stratejik açıdan çok önemli olup kuzeydeki şehirlerin yatıştırılmasında önemli bir misyon üstlendiği anlaşılmaktadır.

Yine bu metne göre¹⁷; Muwatalli'nin ölümünden sonra III.Hattuşili, kendisi Hakmiş kralı iken yeğeni III.Murşili'yi Hatti ülkesi kralı yapmıştır. Ancak III.Murşili ona karşı kötü şeyler planlamış ve III.Hattuşili'nin denetiminde bulunan Hakmiş-Nerik krallığı ve diğer bütün ülke ve şehirleri ele geçirmiştir. Bunun üzerine taraflar arasındaki sürtüşme doruk noktasına ulaşmış ve III.Hattuşili tahtı zorla, birtakım girişimlerle ele geçirmiştir. Yeğenini devirmeyi başaran III.Hattuşili oğlu Tuthalya'yı Hakmiş'in ve Nerik'in fırtına tanrısının rahibi olarak Hakmiş-Nerik krallığının başına geçirmiştir¹⁸.

KUB XLVIII 119 numaralı metinde, Hattuşili Hakmiş şehrinde Purullia bayramını kutlayacağını belirttikten sonra bu bayramda yapılanları anlatmaktadır;

KUB XLVIII 119 Vs.

5 [^{EZE}]^{N4} Pu-ru-ul-li-ia-an-na-at-ta I-NA ^{URU} Ha-ak-miș i-ia-mi

6 []^x ^{URU} Ne-ri-ig-ga-ia-at-ta ha-an-ti-i i-ia-mi

5 Purullia Bayramı'nı Hakmiş'de senin için kutlayacağım.

6 Ayrıca onu Nerik'de de senin için kutlayacağım.

Görüldüğü gibi, Nerik Hitit hâkimiyeti altında olmasına rağmen Nerik'in Fırtına Tanrısı için düzenlenen Purullia bayramı kutlamaları Hakmiş'de bir gelenek olarak devam etmektedir. Bu da yine Hakmiş'in büyük ve önemli bir dini merkez olduğunu bir kez daha vurgulamaktadır.

KUB LX 147 (16-18)'de bir bayram ritüelinde, bir rahibenin tanrı Hatepinu'nun (heykelini) getirerek, İştaharunuwa Dağı'na reverans yapması, gerekse **KBo XXI 81** (Vs. 8)'de İştahara'nın hava tanrısından, **KUB V 1** (Vs.II 106)'da İştahara'nın Güneş Tanrısından ve **KBo IV 13** (Vs.I 28)'de Antahşum Bayramı'nda İştahara'nın genel tanrılarında bahsedilmesi, İştahara'nın da dinsel bir merkez olduğunu göstermektedir.

KUB LVI 48 (Rs.IV 20-25)'de Hattena ülkesine 10 koyun sunulurken Hakmiş ve İştahara ülkelerine 30 koyun sunulmaktadır. Bu sunum farklılığı da Hakmiş ve İştahara'nın büyük ve önemli merkez özelliği taşıdığını yani bu ülkelerin farklı bir konuma sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Bu Hitit çivi yazılı kaynaklar coğrafi açıdan incelendiğinde;

Šuppiluliuma'nın kahramanlıklarını anlatan **KBo V 6**'da, Manazii(na?) ve Kalimuna'nın ve ismi kırık kısımda kalan diğer pek çok şehrin

¹⁷ III. Hatt. Oto. Rs.III 54-79: Goetze 1925: 26-31; Otten:1982:20-23; III.Hatt.Oto.Rs.IV 1-89 Götze 1925:30-41; Otten 1982:22-31

¹⁸ KUB XXV 21 Vs. III 13 vd. KUB XXXVI 90 Vs. 15 vd.

İştahara sınırları içerisinde yer aldığı belirtilmektedir;

KBo V 6 Vs.I¹⁹

- 40 nam-ma-aš EGIR-pa gi-im-ma-an-da-ri-ia [(u-wa-an-z)]i
 41 ^{URU}Ha-at-tu-ši ú-it ma-ah-ha-an-ma-za-ká[n (EZEN MU^{KAM TI})]
 42 kar-ap-ta na-aš I-NA KUR^{URU}İš-ta-ha-r[a] pa-it
 43 nu-za KUR^{URU}İš-ta-ha-ra ku-it Š[A KUR Ha-at-ti A.ŠÀ A.GÀR-a[n]
 44 ^{LÚ}KÚR^{URU}Ga-aš-ga-aš da-a-an [har-ta A-BU-IA]-kán ^{LÚ}KÚR ar-ha
 45 u-i-ia-at nam-ma ^{URU}x[]URU-an ^{URU}Ma-na-zi-ia [-na(?)]-an
 46 ^{URU}Ka-a-li-mu-na-a[n] x-da-aš URU-ia-an-na
 47 EGIR-pa ú-e-te-et [] x na-aš ta-ni-nu-ut
 48 na-at EGIR-pa Š[A KUR^{URU}Ha-at-ti i]-ia-at
 49 nu ma-ah-ha-an [KUR^{URU}İš-ta-ha-ra ta-n]i-nu-ut na-aš EGIR-pa
 50 ^{URU}Ha-at-t[u-ši gi-im-ma-an-da-ri-ia]-u-wa-an-zi (?) ú-it
 40 Ayrıca o tekrar kıslamak [için]
 41 Hattuša'ya geldi. Fakat [yıl bayramını]
 42 tamamlayınca İştahara Ülkesine gitti.
 43 Hatti Ülkesi'nin ekili ve ekilisiz arazisi olan İştahara Ülkesi
 44 Gaşgalı düşman (tarafından) alınmıştı. Babam düşmanı
 45 kovdu. Sonra [] şehrini, şehri Manaziia şehrini
 46 Kalimuna şehrini ve tüm şehir(ler)i
 47 tekrar tahkim etti,[] onları düzenledi.
 48 ve onları tekrar [Hatti Ülkesinin] (birek parçası) yaptı.
 49 (o)[İştahara ülkesini düzenle]diği zaman tekrar
 50 Hattuša'da [kışla]mak için geldi.

Šuppiluliuma'nın kahramanlıklarını anlatan **KUB XIX 13+14'de** Šuppiluliuma'nın Palhuišša ve Kammama ülkelerini yaktıktan sonra İştahara üzerinden Hattena'ya oradanda [x]-šu dađına çıktıđı, Teššita yerleşim yerini yakıp, Tahpiliša'yı yeniden inşa ettiđi anlatılmaktadır;

KUB XIX 13+14 Vs.I²⁰

- 4 [^{URU}Pa]l-hu-u-iš-ša-an-n[a]
 5 [EGIR-] pa-ma-aš I-NA KUR^{URU}Kam-m[a-ma]
 6 [^{URU}Kam-m]a-ma-an-na URU-an ar-ha wa[-ar-nu-ut]

- 7 [ma-ah-ha-an-ma A-BU-IA ke-e K]UR.KUR^{MEŠ} ar-ha wa-ar-nu-ut
 8 [na-aš-kán a-pé-e-ez I-NA [(?)] KUR^{URU}İš-ta-ha-ra pa-it
 9 [^{URU}İš-ta-ha-ra-az-m]a-aš ^{URU}Ha-at-te-na an-da-an pa-it
 10 [na-aš-kán HUR.SAG.....]x -šu-un ša-ra-a pa-it nu pa-it

¹⁹ Güterbock 1956:90-92; Ertem 1980: 53-55

²⁰ Güterbock 1956:108-10; Ertem 1980: 79-83

- 11 [KUR^{URU} KUR^{URU}]Te-eš-ši-ta-ia ar-ha wa-ar-nu-ut
 12 [a-pé-e-ez-ma-aš^{UR}U]Tuh-(uh)-pí-li-ša an-da-an pa-it
 13 [na-an EGIR-pa ú]-e-te-et
 4 [],Palhuišša [şehrini]
 5 []Fakat sonra o Kammama ülkesine
 6 [Kamm]ama şehrini tamamen yak[tı.]
 7 [Fakat babam bu] ülkeleri tamamen yakınca,
 8 [oradan] İştahara ülkesine gitti.
 9 [İştahara şehrinden] Hattena şehrine gitti.
 10 [ve o x x x]- şu [dağımı] tırmandı ve gidip,
 11 [x x x x ülkesini]ve Teššita [ülkesini] tamamen yaktı.
 12 [fakat o oradan] Tuhuhpiliša şehrine gitti.
 13 [ve onu tekrar] tahkim etti.

II. Muršili'nin yıllıklarında; **KUB XIV 15'** de; Muršili hükümdarlığının 2. yılında, Palhuišša şehrine bir sefer düzenlemektedir. Palhuišša şehrini yenmekte ve şehri tamamen yakıp yıktıktan sonra aldığı ganimetleri Hattuša'ya getirmektedir. Muršili yoluna devam ederek x'de karargâh kurup İştahara Ülkesine geri dönmektedir. Ve oradan Palhuišša'ya giderek Palhuišša'nın hububatlarını kaldırıp Hattuša'ya götürmektedir. Sonra Kammamalı insanlara yazdığı tehdit dolu mektup üzerine Kammama insanları korkarak tekrar Muršili'nin hizmetine girmektedir. Muršili daha sonra Ankuwa'ya giderek kışı orada geçirmektedir;

KUB XIV 15 Vs I²¹

- 5 [ma-ah-ha-an-ma]^{URU} Pal-hu-iš-ša pa-a-un nu-mu DINGIR^{MEŠ} [pi-
 ra-an hu-u-i-e-ir nu-za^{URU} Pal-hu-iš]-ša-an-na
 6 tar-aḥ-h[u-un] nu URU-an ar-ha wa-ar-nu-nu-un IŠ-TU
 [NAM.RA^{MEŠ} GU^{HIA} UDU^{HIA} ša-ra-a da-] ah-hu-un
 7 na-an^{URU} Ha-at-tu-ši u-da-ah-hu-un
 10 nam-ma EGIR-pa I-NA^{URU} Iš-ta-ha-ra ú-wa[-nu-un nu ŠA^{URU} x x x]
 11 Û ŠA^{URU} Pal-hu-iš-ša hal-ki^{HIA}-uš ša-ra[-a da-ah-hu-un na-aš-kán
^{URU}Ha-at-tu-ši ar-ha]
 12 pi-e-da-ah-hu-un A-NA LÚ^{MEŠ} URU Kam-ma-am-ma[-ma Û A-NA
 LÚ^{MEŠ} URU x x x x ki-iš-ša-an]
 13 ha-at-ra-nu-un
 18 nu ma-ah-ha-an LÚ^{MEŠ} URU Kam-ma-ma Û LÚ^M[EŠ^{URU} x x x x e-ni-
 iš-ša-an]
 19 iš-ta-ma-aš-šir na-at na-ah-ša-ri-ia[-an-da-at nu-kán^mPa-az-za-an-
 na-an^mNu-un-nu-ta-an-na]
 20 ku-en-nir LÚ^{MEŠ} URU Kam-ma-am-ma-ma-mu Û LÚ^M[EŠ^{URU} x x x x

²¹ Goetze 1933:32-37

da-a-an EGIR-pa]

21 İR-na-ah-ha-an-da-at nam-ma I-NA^{URU} An[-ku-ua an-da-an u-ua-nu-
un nu I-NA^{URU} An-ku-ua]

22 gi-im-ma-an-ta-ri-ia-nu[-un]

5 [Ancak] Palhuišša şehrine vardığım zaman, tanrılar [önümde
bulundular. Ve Palhuišša şehrini]

6 yen[dim]. Ve şehri tamamen yaktım. [NAMRA'ları, sığırları ve
koyunlarıyla al]dım.

7 Ve onları Hattuša'ya götürdüm.....

10. Daha sonra İstahara şehrine geri gel[dim. Ve (oradan) x x x x
şehrinin]

11 Ve Palhuišša'nın hububatlarını al[dim. Ve onları Hattuša'ya]

12 götürdüm. Kammamma'lı insanlara [ve x x x şehrinin insanlarına
şöyle]

13 yazdım:

18 Ve Kammamma'nın insanları [ve x x x x şehrinin insanları böyle]

19 duydukları zaman ve onlar kork[tu. Ve Pazzanna'yı ve Nunnutta'yı]

20 öldürdüler. Kammamma'nın insanları ve [x x x şehrinin insanları
tekrar ikinci kez]

21 kölem oldu. Sonra Ank[uwa şehrine girdim. Ve Ankuwa şehrinde]

22 kışladım.

Gerek Šuppiluliuma'nın kahramanlıklarının anlatıldığı **KUB XIX 13+14**'de ve gerekse Muršili'nin 2. yıl seferlerinin anlatıldığı **KUB XIV 15**'de; Palhuišša, Kammama ve İstahara(Hattena) üçlüsü bir arada görülmektedir. Bu da İstahara'nın, Palhuišša ve Kammama Ülkelerini geçtikten sonra varılan mahal olduğunu ve bu ülkelerin aynı coğrafi bölgede bulduklarını göstermektedir.

Dini bir metin olan **KUB XLIX 100**'de, İškuruh, İšgamaha, Harpušta ve İstahara'ya karşı yapılan bir kış savaşı tasvir edilmektedir. Bu metne göre İškuruh, İšgamaha, Harpušta ve İstahara birbirlerine çok yakındır;

KUB XLIX 100

2 k]i-é-da-ni SÈD KUR İš-ku-ru-uh la-ah-hi-ia-iz-zi ma-a-an-ma[

.....

4]ši ki-e-da-ni x SÈD KUR İš-ga-mah la-ah-hi-ia-iz-zi ma-a-an-ma
x[

.....

6]-ši KUR İš-ka la-ah-hi-ia-zi I-NA KUR Har-pu-uš-ta GAM pa-iz-zi
x[

7 KUR] İš-ta-har dam-ma-iš IGI-an-da x x GIM-an-ma A-NA
HUR.SAG^{MES} A-N/A

8 KA]RAŠ ŠA A-BI^DUTU^{Š1}-ma zi-x x x KUR İš-ku an-da-an x[

- 9]KUR Zu-un-ti har-ga-nu-zi
 2 (fal sorusu): [majeste]gelecek kış, İskuruh ülkesine karşı savaşacak[

 4 [majeste]gelecek kış, İşgamah ülkesine karşı savaşacak x[

 6 [Majeste] İşka ülkesine karşı savaşacak, aşağıya Harpuşta ülkesine
 gidecek []
 7 [] Diğer (general) önden İştahara ülkesine saldırarak. []
] dağlarda
 8 [] babasının karargâhında, majeste [] İşku ülkesi
 içine [girecek]
 9 []Zunti ülkesini mahv edecek.

Ayrıca (A) KUB XXII 51 "(B)KUB 1 108'de ise Kammama'dan sonra Harpuşta'ya gidildiğinden Harpuşta Ülkesinin Kammama ve İştahara Ülkeleri arasında olması muhtemeldir²².

KUB XXXI 35 + XXIII 36 (Vs.I 7-8)'da ise İştahara şehri şapinuwa şehri ile birlikte geçmektedir. Ancak, Metnin bu kısmı kırık olduğundan İştahara'nın şapinuwa ile olan ilişkisinin ne olduğu anlaşılmamaktadır;

KUB XXXI 35 + XXIII 36 I²³

7 HI^A URU řa-pí-[(nu-wa)

8]^{URU} İş-ta-[(ha-ra)

Görüldüğü gibi, Bu Boğazköy metinlerine göre Palhuişşa, Kammama, İşkuruh, İşgamaha ve İştahara aynı coğrafi bölgede bulunmaktadır. Ortaköy-şapinuwa kaynaklarını incelediđimizde²⁴; Ortaköy tabletlerinin de bu coğrafi konumu doğruladığı görülmektedir;

Büyük kralın bir görevliye hitaben yazdığı bir Ortaköy tabletinde²⁵, "Kammama'luların, Palhuişşa'luların ve İşgamaha'luların x (kırık) konusunda bana yazdın" ifadesi geçmektedir. Başka bir Ortaköy tabletinde ise²⁶, Palhuişşa'luları Majeste'mizin huzuruna gönderdik" ifadesi bulunmaktadır.

Ayrıca başka bir Ortaköy tabletinde²⁷, majeste kurban sunacağı şehirleri saymakta ve yollar (güzergâhlar) çizmektedir. Metinde Başlangıç noktası Ortaköy-şapinuwa olan ve Ortaköy-şapinuwa'ya yakın coğrafi bölgede bulunan yollar (güzergâhlar) belirtilmektedir. Mesela bir yol, İşgamaha'dan Uşnaittena Dağı, Hanzıwa ve Anziliia'ya; diğer birkaç yol Kammama'dan Anziliia'ya, diğer bir yol Gaggadduwa'ya, ayrıca başka bir yol da

²² Forlanini 1992: 288-290

²³ Meriggi 1962: 83

²⁴ Süel 1995: 271-283, 2005:679-685

²⁵ Süel 2005: 681

²⁶ Süel 2005: 681

²⁷ Süel 1995: 282, 2005: 682-683

Palhuišša'yadır. Süel, bu metinde geçen coğrafya adlarını Masat Höyük'ün kuzeybatısına Šapinuwa ile Masat höyük arasında yer alan bölgeye lokalize etmektedir (bkz. Harita).

Bu durumda, İstahara da Šapinuwa'ya ve bu coğrafi bölgeye yakın olduğundan, ayrıca daha sonra belirtileceği gibi KUB XXII 25'de Bugünkü Oymaağac-Vezirköprü'ye lokalize edilen Nerik'e İstahara yolu ile ulaşıldığından, İstahara, Çorum ve Vezirköprü arasında kalan coğrafi bölgede, yani Çorum Vezirköprü ve Amasya üçgeni arasında olmalıdır (bkz. Harita[A]).

KBo IV 4 (Rs.III 18-56)'de²⁸, Muršili'nin saltanatının 9. Yılında izlediği güzergahda, yani Tegarama Ülkesinden Hakmiš'e giden güzergâh üzerinde; Tegarama, Harana, Piggainariešša, İahrieašša, Taptena, Tarkumma, (Taptena, Huršama, Pikurzi²⁹) Haišehla, Kantišiša ve Hakmiš bulunmaktadır.

KBo II 5 (Vs.I 1-19)'de, Muršili saltanatının 25. yılında Šunupašši şehrine bir sefer düzenlemektedir. Muršili, Šunupašši şehrini tamamen mahvederken, düşman Pittalahša'nın zirvesi(^{NA4}hekur) şehrini işgal etmektedir. Fakat Muršili, yıl kısaltmış olduğundan Pittalahša zirvesi şehrini kuşatmaktan vazgeçmekte ve İstahara'ya geri dönmektedir. Muršili İstahara'ya gelince Kalašma'lı Appurru'nun savaşa başladığı haberini işitmekte, bunun üzerine Hattuša'ya gelmektedir. Düşman Pittalahša zirvesi şehrini tutmaya devam etmektedir. İstahara'nın sınır koruma kumandanı (EN MAD.KAL^{TI}) ^mx-x-šiš den bahsedildikten sonra metnin devamı kırık olduğundan bundan sonra cereyan eden olayların vuku bulduğu coğrafi mahaller bilinmemektedir;

KBo II 5 Vs.I³⁰

1^{URU}Šu-nu-pa-aš-ši-iš

2 Ú-UL tu-hu-uš-ši-ia-it na-aš-mu-kán pi-ra-an ar-ha

3 par-aš-ta nu URU-an ar-ha wa-ar-nu-nu-un

4 ^{NA4}hé-kur ^{URU}Pi-it-ta-la-ah-ša-aš-ma-za-kán IŠ-TU ERÍN^{MEŠ}

NAM.RA

5 [IS-]BAT ma-an-ši kat-ta-an te-eh-hu-un ma-a-na-an-kán kat-ta

6 [te-]eh-hu-un nu-mu MU^{KAM}-za še-ir te-e-pa-u-e-eš-ta

7 [nu-u]š-ši kat-ta-an Ú-UL te-eh-hu-un nu ar-ha

8 [I-NA]^{URU}Iš-ta-ha-ra u-wa-nu-un nu-mu me-mi-an ú-te-ir

9 [^mA-pár]-ru-uš-wa LÚ^{URU}Ka-la-a-aš-ma ku-u-ru-ur-ih-ta

10 []x ^mA-pár-ru-uš

²⁸ Goetze 1933: 124-131

²⁹ Kral Tarkumma'da iken, kralın yanına gelerek ona yalvaran ülkeler.

³⁰ Goetze 1933:180-183; Ertem 1980:48-49

- 11 [nam-ma] ar-ha^{URU}Ha-at-tu-ši ú-wa-nu-un nu-za-kán^{LÚ}KÚR ku-it
 12 [^{NA4}hé-kur] Pi-it-ta-la-ah-ša IŠ-TU ERÍN^{MEŠ} NAM.RA har-ta
 13 [nu^mx-x-x]ši-iš EN MAD.KAL^{TI} ŠA^{URU}Iš-ta-ha-ra
 14 [^N]^{A4} hé-kur^{URU}Pi-it-ta-la-ah-ša-an MA.MU-az
 1 Šunupašši şehri (halkı)
 2 beklemedi. Ve o benim önümden
 3 kaçtı.(bunun üzerine) şehri tamamen yaktım.
 4 Fakat ‘Pittalahša zirvesi’ (şehri) askerler ve siviller ile (onu)
 5 [iş]gal etti. Tam onu kuşatıyor (ve)
 6 zaptediyordum ki, yıl benim için kısaldı.
 7 (Bunun üzerine) onu kuşatmadım ve
 8 İştahara şehri[ne] geldim. Ve bana (şu) sözü getirdiler:
 9 “Kalaşma’lı [Apar]ru düşmanca davrandı.”
 10 [] Aparru

11 [sonra] Hattuša’ya döndüm. Düşman
 12 ‘Pittalahša [zirvesi]’(şehri) askerler ve siviller ile (işgal altında)
 tuttuğu için

- 13 [Ve] İştahara’nın sınır koruma komutanı olan [x x x]-sis
 14 [] ‘Pittalahša zirvesi’ (şehrini) rüya ile

KUB XXII 25 no’lu fal metninde³¹, Nerike yapılan askeri operasyonlardan bahsedilmektedir. Bu askeri operasyonlar sırasında kullanılan üsler Šerišša, Hanhana ve Hattena olup, Nerik’e İştahara yolu ile ulaşılmaktadır.

KUB XXII 25'deki güzergahları şu şekilde özetleyebiliriz³²;

2.Güzergâh: Ordulanın,..... Tit [] Šerišša güçlendirilmiş alan (gece?), Šunupašši ve Pittalahši'nin tahribi, güçlendirilmiş alan, gece Pikkauzza Kattaladduwa, Daššenatta Kaštariipa, (gece), Hatenzuya, Tappiluša, (Gaşga Ülkesine ilerlemekten vazgeçiyor), Nerik (yeniden yapımı)

3 Güzergâh; Hanhana, Hattena, Katruma harabeleri (arazi) Pittagalašši (gece) Šunupašši ve Pittalahši'nin tahribi, güçlendirilmiş alan (gece), Daššenatta'nın tahribi, Hatenzuwa, Tappiluša, Nerik (yeniden yapımı).

4 Güzergâh; Hanhana, Katnuma harabeleri (alan), Pikkauzza, güçlendirilmiş alan (gece), Šunupašši'nin ve Pittalahši'nin tahribi, güçlendirilmiş alan (gece), Pikkauzza, İştahara, Nerik (yeniden yapımı).

5 Güzergâh; Hanhana, Pikkannunušša (alan), Pittagalašša (alan), Šunupašši ve Pittalahši'nin tahribi, güçlendirilmiş alan (gece), İştahara, Nerik

³¹ Schuler 1965:176-183.

³² Forlanini 1992:282-284

(yeniden yapımı)

Güzergâh; Hanhana,....., Katruma harabeleri (alan), Pittaggalašši (gece), Šunupašši ve Pittalahši'nin tahribi, güçlendirilmiş alan (gece), Pikkauzza? İstahara, Nerik (yeniden yapımı)

7 Güzergâh ve 8. Güzergâh: 4. benzer

Görüldüğü gibi operasyonlar Šunupašši civarında gerçekleşmektedir. Kullanılan her bir coğrafi mahal ve zaman yani günlerin birbirini izlemesi açıkça belirtilmektedir. Nerik'e İstahara yolu ile ulaşma imkânı her bir defasında aynı formülle tekrar edilmektedir³³. Bundan da İstahara'nın coğrafi konumu nedeniyle Nerik'e yönelik operasyonlarda askeri bir merkez olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Gerek KUB XXII 25'de, gerekse Muršili'nin 25. yıl seferlerinin anlatıldığı metinde (KBo II 5 de) Šunupašši, Pittalahši ve İstahara'nın³⁴ birlikte geçmesi, bu üçlünün aynı coğrafi bölgede olduğunu açıkça göstermektedir.

KBo XX 123'de “Šulupašši şehri tanrıları, Zuliia nehri, Šapinuwa'nın tanrıları” şeklinde bazı ifadeler geçmektedir. Bu ifadelerden Šulupašši'nin Zuliia Nehri ve Šapinuwa ile yakın bir coğrafyada olduğu anlaşılmaktadır. Ortaköy metinlerinde³⁵ geçen (Hurrice-Hititçe yazılı bir ritüelde) “Šulupašši şehri, Šapinuwa'nın erkek tanrıları”, (fal ve dini metinlerde) “Šulupašši şehri tanrıları” ve (bir Ortaköy metninin kolofonunda) “uzun tablet bitti Majesteleri Šulupašši şehrinde kurban sunduğu zaman” gibi ifadeler de Šulupašši şehrinin Ortaköy-Šapinuwa ile çok ilişkili olduğunu ve aynı coğrafyada bulunduğunu doğrulamaktadır.

Boğazköy ve Ortaköy metinlerine göre İstahara Šulupašši, Šulupašši Šapinuwa yakınlığı, İstahara'nın Çorum, Vezirköprü ve Amasya üçgeni arasında olduğunu desteklemektedir (bkz. Harita [A]).

KBo XIV 142 no'lu metinde ise, Hakmiš şehri Šapinuwa, Šulupašši ve Katapa şehirleri ile birlikte görülmektedir;

KBo XIV 142 Rs.IV

8 [URU]x-šu-ua-an LÚ.MEŠ.É.GAL URU Ša-pi-nu-ua-an har-kán-zi[]

9 [URU]x zi-u-na-an LÚ.MEŠ.É.GAL URU Šu-lu-pa-aš-ši-aš har-kán-zi.....

13 [URU]x-na-an LÚ.MEŠ.TUKUL GÍD.DA URU Ka-a-ta-pa har-kán-zi

14 [URU]Ha-a]k-pí-ša-an mKar-ri-aš-ša-an LÚ KAR-TAP-PU har-zi

8 [URU] x-šu-ua-an Sarayoğlanları Šapinuwa şehrini tutarlar [

9 [URU] x-zi-u-na-an sarayoğlanları Šulupašši şehrini tutarlar.

.....

13 [URU] x-na-an uzun silahların adamları Katapa şehrini tutarlar.

³³ Forlanini 1992: 284

³⁴ KUB XXII 25'de Pittalahši ile İstahara arasında Pikkauzza bulunmaktadır.

³⁵ Süel 1995: 281

14 [] Hakmiş şehrini arabacı ^mKarriašša tutar.

Bir Ortaköy mektubunda³⁶;

[UMMA ^DUTU]^{Sr}-MA

[A-NA x-x]-wa LÚ^{URU}Šapinuwa

[ka-a-ša]-mu Zuzzuhhaš

[^{URU}Ha]-ak-ga-mi-iš-ša-az

[^{LÚ}]KÚR memian hatrait

“Majeste şöyle (der): Šapinuvalı [Kunu]wa’?ya söyle! İşte bak! Zuzzuhha Hakmiş şehrinden düşman konusunu baba yazdı” ifadesi bulunmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, Ortaköy metinleri Šulupašši ve Šapinuwa yakınlığını doğruladığı gibi bu Ortaköy mektubu da Hakmiş ve Šapinuwa yakınlığını doğrulamaktadır. Bu durumda bazı bilim adamlarının lokalize ettiği gibi, Hakmiş, Ortaköy-Šapinuwa ve Maşat-Tapikka’nın yani Çorum Tokat hattının kuzeyinde, Amasya veya yakınlarında olmalıdır (bkz. Harita[B]).

VBoT 68 (Rs.III 1-9)’de, üç ayrı coğrafi bölgede bulunan şehirler ^{LU}AGRIG’leri ile birlikte sıralanmaktadır. 3. grupta; Zalpuil, Tuhupia, Zišparnail, Gaštamuil, Ališail, Sakukkitiail, Haggamišiiail, Tapikkiiail, İştaharal Malazziail, Kalašmittiail, Uhhiwal, (Arinna) şehirlerinin ^{LU}AGRIG’leri Asa adamı (^{LU}GISPA) tarafından Hattuša’dan Matilla şehrine giden krala sayılmaktadır.

Bu liste coğrafi bir sıralamaya göre yapılmış ise, Hakmiş’in, Šakukkitiia ve Tapikkiiia arasında, İştahara’nın Tapikka ve Malazziia arasında bulunduğu ve bu şehirlerin Tapikka ile aynı coğrafi bölgede yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu da İştahara ve Hakmiş için yapılan lokalizasyonu doğrulamaktadır. KBo V 6’ya göre İştahara’nın idari bölgesinde bulunan Mal/nazziia’da bu ülkelerin lokalize edildiği coğrafi bölgede aranmalıdır.

KBo IV 13 numaralı Kurban Listesinde (VsI 25-31), Pitama, Šanahuitta, Hakmiş, Taptika, Kappišnanta, İştahara, Tapika, Katapa, Tapšanuuanta, Hurna, Zapišhuna, Malazziia, Taggašta, İškaphizna şehirlerinin tanrıları için birer koyun kurban edilmektedir.

Hakmiş, bu kurban listesinde Šanahuitta ve Taptika arasında, İştahara’da Kappišnanta ve Tapika arasında yer almaktadır. Ayrıca **2 BOTU 17A** (Rs. 9-40)’da ^{URU}Ankuwa, ^{URU}Taru[, ^{URU}Šanahuidda, ^{URU}Hakmiş, ^{URU}Hattena ve tekrar ^{URU}Šanahuitta geçmektedir. Bu iki metne göre Šanahuitta şehri Hakmiş yakınlarında, Kappišnanta da İştahara yakınlarında

³⁶ Süel 1995: 278

aranmalıdır.

KUB VI 45 numaralı metinde (Vs.II 53-59) yani Muwattalli'nin Tanrılara yakardığı dua da, Hakmiş, Kalimuna ve Gazzimara şehirleri arasında yer alırken İştahara ile karşılaşılmamaktadır. Daha önce bahsedilen Şuppiluliuma'nın Kahramanlıkları KBo V 6'ya göre, Kalimuna İştahara ülkesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. O zaman bu dua metninde İştahara yerine onun önemli bir dinsel şehri olan Kalimuna verilmiş olmalıdır. Ayrıca bu metnin 55. satırında geçen Hakmiş şehrinin dağları ve nehirleri ifadesi, Hakmiş şehrinde şimdi isimlerini bilemediğimiz birçok dağların ve nehirlerin bulunduğunu göstermektedir.

Hakmiş tanrıları için yapılan Sonbahar ve Ilkbahar Bayramlarının anlatıldığı **KUB XXV 23**'de³⁷, Hakmiş, Urišta şehri ve Haluanna Dağı ile birlikte geçmektedir.

Metinde (Vs.I 10-16) rahipler, melhemli rahipler, hür beyler tanrının heykelini Halwanna Dağına taşımaktadır. Ancak, Dağ kontrol altında değilse, Onlar heykeli nehir tarafından dağa taşımakta ve huwaşi'de harau ağacının altına koymaktadır. Bundan da bu dağın insanların tırmanabileceği, fazla yüksek olmayan bir dağ (tepe) olduğu ve Haluanna Dağının bir tarafında ise bir nehrin aktığı anlaşılmaktadır;

KUB XXV 23 Vs I³⁸

10 lu-kat-ti-ma^{LÚ.MEŠ} SANGA^{LÚ.MEŠ} GUDU₁₂ BE-LU^{HI.A} EL-LU-TI^{HI.A}

[]

11 an-da a-ra-an-zi nu^{HUR.SAG} Hal-wa-an-na-an HUR.SAG-i UGU pi-tin-zi

12 nu ma-a-an IŠ-TU^{LÚ} KÚR kat-ta ki-it-ta-ri na-[an] HUR.SAG-i pi-tin-zi na-an [^{NA4}ZI.KIN pi-ra-an ta-ni-nu-wa-an-zi]

13^{NA4}ZI.KIN-ia^{GIŠ} ha-a-ra-u-i kat-ta-an ar-ta-ri III! NINDA UP-NI par-ši-ia-an-zi

14 KAŠ-ia ši-ip-pa-an-zi ma-a-an IŠ-TU^{LÚ} KÚR U-UL kat-ta ki-it-ta

15 na-an^{NA4}ZI.KIN^{GIŠ} ha-ra-u-i kat-ta-an ÍD-an-kah ta-pu-sa

16 ta-ni-nu-wa-an-zi

10 Ertesi gün rahipler, melhemli rahipler, hür beyler [(ve)]

11 içeri girerler. Ve onlar (onu) dağa yukarıya Halwanna Dağı'na taşırlar.

12 Şimdi, bölge düşman nedeniyle kontrol altındadır, Onlar onu (heykeli) dağa taşırlar, ve onu [onlar huwaşi'nin önüne aşağıya koyarlar.]

13 Ve huwaşi harau ağacının altında durur. 3 ekmek somunu, (bu

³⁷ Carter 1962:154-174

³⁸ Carter 1962:154-55,164-65

ekmek somunlarından) bir avuç parçalarlar.

14 Ve onlar birayı sunarlar. Düşman nedeniyle bölge kontrol altında değil ise,

15 o zaman onu (heykeli) huwaši' de harau ağacı altına nehir tarafından

16 aşağı koyarlar.

Metnin devamında, Halwanna Dağında yapılan bayram kutlaması ve sunum işlevinden sonra ertesi gün tanrının heykeli Hakmiş şehrine taşınmaktadır. Bu durum da Halwanna Dağı Hakmiş ile aynı coğrafi bölgede olmalıdır;

KUB XXV 23Vs.I³⁹

26 lu-kat-ti-ma ^{LÚ}SANGA I-NA E-ŠU A-NA ^{HUR.SAG}Hal-wa-an-na
EZEN DI₁₂-ŠI

27 IŠ-TU E-ŠU i-ia-an-zi I UDU-kán BAL-an-zi

32 lu-kat-ti-ma DINGIR^{LUM}ša-ra-a da-an-zi na-an ^{URU}Ha-ak-miš-ši

33 ar-ha pi-e-da[-a]n-zi na-aš a-pi-ia

26 Ertesi gün rahipler, onların evinde Halwanna Dağı için bir ilkbahar bayramını

27 onların evinden (kendi malzemelerinden) kutlarlar. Onlar 1 koyun sunarlar.

32 Ertesi gün onlar tanrıyı yukarı götürürler, ve onlar onu Hakmiş'e

33 (onun evine) taşırlar. Ve o oradadır.

Hakmiş'in lokalize edildiği Amasya şehri Yeşilirmak'ın dar vadisi içerisinde kurulmuştur. Bu bölgenin topoğrafya haritaları incelendiğinde, Yeşilirmak vadisi her yönden yüksek dağlar ve tepelik alanlarla çevrilidir. Amasya şehriden itibaren Yeşilirmak vadisi boyunca güney batı kuzey doğu yönünde Sakarat Dağı uzanmakta, Amasya şehri batısında Çakır Dağ, Kırklar Dağı, kuzeyinde Akdağ, Uluca tepe ve Altıpelit tepe bulunmaktadır. Halwanna Dağı'da bu dağlık alanda bir yerde aranmalıdır (bkz. Harita).

Ayrıca, Hakmis'teki bu bayram kutlamalarında Urišta'nın tanrıları içinde sonbahar ve ilkbahar bayramları kutlanmaktadır. Urišta şehri de Hakmiş ve Haluanna Dağına yakın bir mesafede aranmalıdır;

KUB XXV 23 Rs.IV⁴⁰

60 I TUP-PU DINGIR^{MEŠ URU}U-ri-eš-ta DINGIR^{MEŠ} [^{URU}xxxx]
61 DINGIR^{MEŠ URU}Ha-ak-pis-ša-ia ^DTe-li-pu-na-aš ^D[Hu-wa-at-ta-
aš-ši-iš]

62 [^DU har-ši-har-ši-ia-aš ^DU he-e-u-wa-aš []

63 [^PA-NI ^DUTU^{ŠI} ^mTu-ud-ha-li-ia

64 KIN(?) -it

³⁹ Carter 1962:155-56,165-66

⁴⁰ Carter 1962: 162-63,173

60 1. Tablet: Urišta'nın tanrıları,[]'nın tanrıları
 61 Hakmiš'in tanrıları, tanrı Telipunu, tanrı [Huwattašši],
 62 gök gürültüsünün fırtına tanrısı, yağmurun fırtına tanrısı []
 63 majeste Tuthaliya'nın huzurunda
 64 (bu) yazılmış.

Bir de metinde (sol kenar 1-5 ve sağ kenar 1-5)⁴¹ Hakmiš şehriyle birlikte Sağır insanların konuştuğu şehir ve bu şehrin adamlarından da bahsedilmektedir.

Kehanet metni olan **KUB V 1'de**⁴² çeşitli yol bağlantıları verilmektedir. Vs.II 39-46'da verilen yol bağlantısında⁴³; Hahani'den Hurna'ya Hurna'dan Kapipiša'ya, Kapipiša'dan Hakmiš'e Hakmiš'ten Nerik'e dönüş, Taptena'ya, Huršama'ya; Fakat metnin devamında ise Nerik'ten tekrar Hakmiš'e, Hakmiš'ten Talmaliia'ya Talmaliia'dan Haharwa Dağı'na geçilmektedir;

KUB V 1Vş.II

39 [^DUT]U^{ŠI} URU Ha-ha-ni-pát EGIR-pa pa-iz-zi nu URU Hur-na-an RA-zi URU Hur-na-za-ma-kán ar-ha

40 URU Ka-pí-pí-iš-ša an-da-an URU Ha-ak-miš an-da-an URU Ne-ri-ki an-da-an

41 nu URU Ta-ni-zi-la-an RA-zi EGIR-pa-ma URU Ne-ri-ki-pát an-da-an nu INIM URU Tap-te-na

42 INIM URU Hur-ša-ma a-pí-ia DÚ-zi (!) KI.MIN SIG₅-ru.....

.....
 45 ^DUTU^{ŠI}-kán URU Ne-ri-ga-az ar-ha EGIR-pa URU Ha-ak-miš ú-iz-zi nu URU Tal-ma-li-an RA-zi

46 ERÍN^{MEŠ} ŠA^{HUR.SAG} Ha-har-ua-ia har-ga-nu-zi ^DUTU^{ŠI}-ma URU l-ú-pa-pa-e-na še-eš-zi

47 GIM-an-ma-aš-kán^{HUR.SAG} Ha-har-ua-za GAM ú-iz-zi

39 Majeste tekrar Hahana'ya gider, Hurna'ya saldırır. Hurna'dan

40 Kapipiša'ya, Hakmiš'e, Nerik'e (gider).

41 Tanizila'ya saldırır. Sonra Nerik'e (gider), ve Taptena meselesini ve

42 Huršama meselesini orada ele alır. O olumlu/uygun olacak.

.....
 45 Majeste Nerik'ten Hakmiš'e döner, ve Talmaliia'ya saldırır.

46 Haharwa Dağı'nın askerlerini mahveder. Fakat Iupapaena'da uyur.

47 Haharwa Dağı'ndan aşağı geldiği zaman,

Diğer yol bağlantılarında⁴⁴ da Haharwa Dağı'ndan sonra Kammama ve

⁴¹ Carter 1962:163,173-174

⁴² Ünal 1974: 32-102

⁴³ Ünal 1974: 56-59

⁴⁴ Ünal 1974: 60-63

Şagamaha şehrine varılmaktadır;

KUB V 1 Vs.II

61 nu ERÍN^{MEŞ} ŠA^{HUR.SAG} Ha-har-ua la-hi-ia-iz-zi

62 pa-ra-a-ma^{URU} Kam-ma-ma^{URU} Ša-ga-ma-ha la-hi-ia-iz-zi

61Ve Haharwa Dağı'nın askerlerine saldırır.

62 Ayrıca Kammama ve Şagamaha şehirlerine saldırır.

Bu yol bağlantılarına göre Hakmis'den Nerik'e, Nerik'ten Hakmis'e yani, Amasya'dan (ve yakınlarından) Vezirköprü'ye gidilen, Vezirköprüden tekrar Amasya'ya (ve yakınlarına) dönülen bir güzergâh söz konusudur. Yine bu metne göre, Haharwa Dağı, Kapipiša, Talmaliia ve Şagamaha şehirleri, Hakmiş ve Kammama'ya çok yakın olduğundan; Kapipisa, Amasya yakınlarında; Haharwa Dağı, Talmaliia ve Şagamaha şehirleri, Ortaköyün kuzeyinde, Çorum Amasya arasında uzanan Çakır Dağ ve Kırlar Dağının bulunduğu dağlık bölgede olmalıdır (bkz. Harita).

Bir bayram töreninin anlatıldığı **KUB LIV 98** (7-13)'de, Hakmis yanında Hahaia Dağı geçmektedir. Bu Dağın da Amasya civarındaki dağlık bölgede olması muhtemeldir (bkz. Harita [B]).

KUB LV 54 (st. 28-35) no'lu Ritüelde, Hakmiş ve Nerik ile birlikte görülen Hasduwa şehri Hakmiş yakınlarında olmalıdır.

Nerik'in yeniden yapılanması ile ilgili olan **KUB XXI 9** (Vs.I 3)'da⁴⁵ İştahara ülkesi ile birlikte geçen Gasimma da İştahara yakınlarında aranmalıdır.

KUB LX 147 no'lu bir bayram metninde bir rahibenin tanrı Hatepinu'yu (heykeli) getirerek, İştaharunuwa dağı'na reverans yaptığı belirtilmektedir;

KUB LX 147

16 nu-uš-ši-kan^{MUNUS} AMA^D Ha-te-pi-nu-un

17 me-na-ah-ha-an-da pi-e-da-i nu^{MUNUS} AMA

18 A-NA^{HUR.SAG} İş-da-ha-ra-nu-wa US-KI-NU

16-17 Rahibe tanrıHatepinu'yu (heykelini) getirir. Rahibe

18 İşdaharanuwa Dağı'na reverans yapar.

Metinde geçen İştaharunuwa dağı, dağın isminden de anlaşılacağı gibi İştahara ülkesi sınırları içerisinde bulunan bir dağ olmalıdır.

KUB LVI 48 no'lu metinde (Rs.IV 20-25)⁴⁶, Ay bayramında sunu verilen şehirler sıralanmaktadır.

Bu metinde Hakmiş'in Hawal/rkina ülkesi ile bir yakınlığı söz konusudur. Ayrıca **KUB LIII 21** (Vs.7)'de de Hakmiş'in Hual/rkina şehri

⁴⁵ Ünal 1974: 8-12

⁴⁶ Haas 1970: 288-289

ile birlikte geçmesi bu ülkelerin birbirlerine olan yakınlığını doğrulamaktadır.

KUB XLIV 18'de (9-14) ^{URU}Tahurpi, ^{URU}Nerik, ^{URU}Hakmiş ^{URU}Hanhana, ^{URU}Kuruštama şehirleri verilmiştir. Hakmiş burada Nerik ve Hanhana arasında yer almaktadır.

KBo 1 58 (x+1-10)'deki şehir listesinde; ^{URU}Ninišankuwa ^{URU}Adunuwa, ^{URU}Apzišna, ^{URU}Sariša, ^{URU}Šamuha, ^{URU}Hanhana, ^{URU}Tappagal, ^{URU}Hattena, ^{URU}Hakutahha ve ^{URU}Hakmiş geçmektedir.

Bu metinde Hanhana ve Hattena Hakmiş'den önce yer almaktadır.. Hattena ile Hakmiş arasında Hakutahha şehri geçtiğine göre, Hakutahha şehri Hattena ile Hakmiş arasında bir sınır şehri olmalıdır.

III.Hattušili'nin Otobiyografisinde, Muwatalli tarafından Hattušili'nin idaresine verilen şehirlerin sıralamasında yine Hanhana ve Hattena Hakmiş ve İstahara'dan öncedir. III. Hattušili dönemine ait bir başka metin olan **KBo VI 29** (Vs.I 25-28)'da ise Hattena ve Hanhana Hakmiş'den sonra geçmektedir. Ayrıca; **KUB XLIV 18** (11-13)'de ve **KUB XI 28** (Rs.IV 1-15)'de Hanhana, **KUB LVI 48** (Rs.IV 20-25)'de ve **2 BoTU 17A** (36-39)'da ise Hattena Hakmiş'den sonra verilmektedir.**KBo XXII 73** (Vs.I 3-6)'de de Hanhana Hakmiş'den önce yer almaktadır.

Bazı metinlere göre Hanhana ve Hattena'dan sonra Hakmiş ve İstahara'nın geçmesi, bazı metinlere göre de Hakmiş ve İstahara'dan sonra Hattena ve Hanhana'nın geçmesi aynı güzergâhın farklı tarifini göstermektedir. Bu durumda Hattena ve Hanhana da, Hakmiş ve İstahara'nın bulunduğu coğrafi bölgede veya yakınlarında aranmalıdır.

Sonuç olarak, Hakmiş, Hitit Büyük Kralı Hattušili'ye ve eşi kraliçe Puduhepa'ya rezidanslık yapan ve idari, siyasi, askeri ve dini açıdan çok önemli olan büyük bir merkezdir. İstahara da, idari, siyasi, askeri ve dini açıdan önemli büyük hitit merkezlerinden biridir. Hakmiş, Ortaköy-Şapinuwa ve Masat-Tapikka'nın yani Çorum Tokat hattının kuzeyinde, Amasya veya yakınlarında olmalıdır (bkz. Harita [B]). İstahara da, Çorum Vezirköprü ve Amasya üçgeni arasında bulunmalıdır (bkz. Harita[A]). Hakmiş ve İstahara ile birlikte geçen diğer ülke, şehir ve dağlar ise Hakmiş ve İstahara için teklif edilen coğrafi bölgede veya yakınlarında aranmalıdır.

Kaynakça

- Carter, C.W. (1962) *Hittite Cult-Inventories, a dissertation*, Chicago.
- Ertem, H. (1980) *Hitit Devletinin İki Eyaleti Pala-Tum(m)ana İle Yakın Çevrelerindeki Yerlerin Lokalizasyonu Üzerine Yeni Denemeler*, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Götze, A. (1925) Hattušiliš: *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen*

- Gesellschaft (E.V.)*, 29. Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Goetze, A. (1933) Die Annalen des Muršiliš: *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft (E.V.)*, 38. Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Güterbock, H.G. (1956) The deeds of Suppiluliuma as told by his sons, Mursili II: *Journal of Cuneiform Studies*, 10/2. New Haven, The American Schools of Oriental Research.
- Forlanini, M. (1992) Le spedizioni militari ittite verso Nerik. I percorsi orientali, *Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, Rendiconti, Classe di Lettere e Scienze Morali e Storiche*, 126, Milano.
- Haas, V. (1970) *Der Kult von Nerik*. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte, Roma.
- Meriggi, A. (1962) Über Einige hethitische Fragmente historischen Inhaltes, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 58, Wien, 66-110.
- Del Monte, G.F. and Tischler, J. (1978) *Die Orts-und Gewässernamen der hethitische texte: Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, 6/1. Wiesbaden, DR. Ludwig Reichert Verlag.
- Del Monte, G.F. (1992) *Die Orts-und Gewässernamen der hethitische texte: Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, 6/2. Wiesbaden, DR. Ludwig Reichert Verlag.
- Schuler, E. (1965) *Die Kaškäer*. Berlin, Vormals G. J. Göschen'sche Verlagshandlung. J.Guttentag, Verlagsbuchhandlung.
- Süel, A. (1995) Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı, *Belleten*, LIX / 225, Ankara, 271-83
- Süel, A. (2005) Ortaköy Tabletlerinde Geçen Bazı Yeni Coğrafya İsimleri, *Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 5, 679-85.
- Ünal, A. (1974) Hattusili III, *Texte der Hethiter* 1/2, Heidelberg, 60-63.

